

25. 36. Уз. УСРР. – 1920. – Арт. 99.
26. 36. Уз. УСРР. – 1921. – Арт. 338.
27. 36. Уз. УСРР. – 1922. – Арт. 153; 1923. – Ч. I. – № 12. – Арт. 201.
28. 36. Уз. УСРР. – 1923. – Ч. I. – № 34. – Арт. 492; 1924. – Ч. I. – № 18. – Арт. 164.
29. Кравченко П.М. Соціально-побутові умови на індустріальних новобудовах України (20–30-і рр. ХХ ст.). – Вінниця, 1997. – С. 19.

Г.Ф. ТУРЧЕНКО

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ГЕНЕРАЛА ВРАНГЕЛЯ У ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ

Південь України, залишаючись в 1917 – 1920 рр. важливим ареалом Української революції, у той же час був стратегічним регіоном російської громадянської війни. Обидві сторони внутріросійського протистояння – білогвардійці і більшовики – прагнули використати людські й матеріальні ресурси українського Півдня у своїх інтересах. Ця обставина надзвичайно ускладнила перебіг подій у цьому регіоні. Саме тому всебічне дослідження історії Півдня України неможливе без врахування загальноросійського, зокрема білогвардійського, чинника у революційних подіях 1917–1920 рр., відносин Білого руху з українським визвольним рухом.

Як свідчить аналіз історіографічної спадщини, Білий рух взагалі, його прояви в південноукраїнському регіоні, є маловивченою проблемою, хоча загальна, різко негативна його оцінка в літературі склалася досить давно. Радянські історики підкреслювали реакційний, реставраторський характер білогвардійщини, яка не мала широкої соціальної бази й була відірваною від народу. Білих генералів звинувачували у прагненні відновити царат, а білогвардійщину розглядали як складову частину агресивних заходів Антанти, що були спрямовані на повалення радянської влади [2; 41; 42]. Радянських істориків особливо приваблювали сюжети, пов'язані з боротьбою з білогвардійцями робітників і селян, у тому числі й на Півдні України [5; 15; 16]. Всім цим рухам приписувалося керівництво більшовицької партії. Радянські історики зосереджували свою увагу також на дослідженні місця різних верств українського суспільства в умовах врангелівського режиму [20; 21; 39].

Національну політику білогвардійців взагалі, як і врангелівського уряду зокрема, радянські історики спеціально не розглядали. Їх більше цікавили стосунки між українськими політиками і білогвардійцями. У загальному плані суть цих контактів, на думку істориків, зводилася до підтримки українцями добровольців [24].

Сучасні історики зосереджують свою увагу переважно на аналізі соціально-економічної програми уряду Врангеля та спроб її реалізації [1; 22]. Низка досліджень присвячена аналізу ряду аспектів національної політики білогвардійців в Україні [9; 13; 23]. Зокрема, національній політиці Добровольчої армії в Україні присвятив свою монографію А. Процик [43]. У науковій розвідці Г. Гаврилюка розглядається перебіг переговорів представників УНР з бароном Врангелем [8]. У статті В. Крупини досліджується оцінка Української революції головним командуванням Збройних сил Півдня Росії у 1919–1920 рр. [23]. А назва статті Д. Табачника сама говорить про її зміст: “Українська Держава і Біла Гвардія: від протистояння до запізнілого компромісу” [35; 36].

У цій статті здійснюється спроба проаналізувати особливості врангелівського режиму у південноукраїнському регіоні, ставлення Врангеля та його оточення до українського національного руху, вплив подій, що відбувалися в регіоні в період врангелівщини, на загальний процес інтеграції Півдня України в єдиний загальноукраїнський масив. Це питання до сьогодні не стало предметом спеціального наукового дослідження.

Наприкінці весни 1919 р. воєнно-політична ситуація на Півдні України драматично ускладнилася. Жорстока політика більшовицького “червоного терору”, “воєнний комунізм” з його продовольчою диктатурою й мілітаризацією життя, “червоним терором”, відкрите ігнорування української мови і культури, корупція серед радянських чиновників різко ослабили позиції більшовизму в регіоні.

Навесні – влітку 1919 р. основний центр громадянської війни на території колишньої Російської імперії перемістився на Південь. Події у південноукраїнському регіоні набули величезного значення як для долі України в цілому, так і для долі Радянської Росії.

На початку травня 1919 р., завершивши перегрупування своїх сил, головнокомандуючий Збройними силами Півдня Росії генерал А. Денікін наказав розпочати новий наступ на Донбаському та Царицинському напрямках. Його війська склалися з трьох армій: Добровольчої армії генерала В. Май-Маєвського, Кавказької генерала П. Врангеля і Донської генерала В. Сидорова.

У травні 1919 р. Денікін завдав удару по Червоній армії біля південного кордону Донбасу. Повстання Григор'єва в тилу радянських військ сприяло успішному наступу денікінських військ на Півдні України. На початку червня 1919 р. військові дії розгорнулися на території Таврійської, Катеринославської, Донецької, Харківської та інших губерній. Великих успіхів денікінці досягли в ході Кримської операції. Війська під командуванням генерала Я. Слащова розгромили кримське угруповання радянських військ. Це забезпечило захист тилів Добровольчої армії в ході її подальшого наступу. 14 червня війська Май-Маєвського взяли Харків, а 28 червня 1919 р. корпус генерала Шкуро оволодів Катеринославом.

Закріпившись на Півдні України, білогвардійці приступити до встановлення в регіоні свого режиму.

Політична програма російської білогвардійської контрреволюції – офіцерства і політиків, що не визнали більшовицьку Раду Народних Комісарів, з самого початку містила тезу про відновлення територіальної єдності Російської держави. Один із засновників Добровольчої армії генерал Л. Корнілов заявив, що очолювана ним сила буде добиватися збереження державної єдності Росії. З поглибленням громадянської війни питання територіального устрою у політичній програмі Добровольчої армії – Збройних сил Півдня Росії – змін не зазнавало. Навіть за умов фронтальних поразок та загального відступу білогвардійських сил на південь наприкінці 1919 р. положення про “Єдину, Велику, Неподільну Росію” не було відкинуто. Червоною ниткою пройшло воно через наказ генерала А. Денікіна від 27 грудня 1919 р. Особливій нараді про напрямки діяльності з метою надання “їй більшої політичної визначеності” [30, с.248; 23, с.156]. Максимум, на що могли розраховувати новопосталі державні утворення, – це “обласна автономія і широке місцеве самоврядування”. Якщо територіальна цілісність майбутньої Російської держави визначалася білогвардійським офіцерством безумовно, то вирішення питання про форму майбутнього державного устрою відкладалося до скликання Всеросійських установчих зборів.

Така позиція білогвардійських сил на Півдні спричинила для противників більшовизму трагічні наслідки. Об'єктивно Денікін був зацікавлений в союзниках і використанні їх збройних сил у антибільшовицькій боротьбі. Але добровольче командування не проявляло навіть найменших натяків на порозуміння з новоутвореними державами, у тому числі й Українською Народною Республікою. У результаті замість союзу між денікінцями і військами УНР спалахнула збройна боротьба.

Недалекоглядна політика Денікіна в національному питанні спричинила негативні для білогвардійців наслідки. Історики, що вивчали білогвардійський рух, справедливо зазначали, що до соціальних мотивів неприйняття білогвардійського режиму в Україні додався й національний [18, с.157].

У жовтні 1919 р. розпочався контрнаступ військ Південного фронту. У цей час у денікінському тилу палахкотіло масове селянське повстання. Після жорстоких боїв, які продовжувалися тиждень, ініціатива перейшла до рук Червоної армії. 16 грудня 1919 р. червоноармійці увійшли в Київ.

Денікін за будь-яку ціну прагнув зберегти під своїм контролем Південь. 31 грудня 1919 р. він надіслав телеграму головноначальствуючому Новоросійській області генералу М. Шиллінгу, в якій вимагав утримати міста Одесу та Херсон, а у випадку неможливості цього гарантувати евакуацію всіх бажаючих [38, с.28]. Але зупинити радянські війська, які на Півдні України підтримували маси повстанців, білогвардійці виявилися не в змозі. І вранці 7 лютого 1920 р. радянські війська увійшли в м. Одесу і фактично без бою оволоділи ним.

Добровольча армія генерала Денікіна була деморалізованою і повністю розгромленою. Денікін 21 березня 1920 р. по прямому проводу з Феодосії повідомив, що він складає з себе повноваження головнокомандуючого. У той же день на англійському міноносці він відбув до Константинополя [12, с.459,460]. Незабаром на військовій нараді було обрано нового головнокомандуючого. Ним став генерал-лейтенант П. Врангель.

Генерал Врангель, отримавши посаду головнокомандуючого Білої армії в Криму, фактично очолив і всі органи влади на півострові. Обтяжений воєнними та цивільними справами, змушений часто виїздити на фронт, він не мав змоги один вирішувати той об'єм справ, що звалилася йому на плечі. 6 квітня 1920 р. він призначив генерала П. Шатілова своїм помічником. Шатілов мусив заміщати командуючого, коли той виїздив на фронт. Пізніше, після прибуття до Криму О. Кривошеїна, П. Шатілов передав йому свої повноваження. О. Кривошеїн обійняв посаду помічника головнокомандуючого в цивільних справах, тобто фактично очолив уряд при генералі Врангелі [1, с.38].

11 квітня 1920 р. генерал Врангель видав наказ, в якому окреслив контури управління в Криму. В умовах воєнного часу він зосередив у своїх руках всю повноту влади. Врангель у своїх спогадах записав: “Цей наказ вперше ясно і виразно поставив питання про диктатуру” [6, с.50]. Генерал Врангель був кінцевою інстанцією, найвищою владою, що закріплювала розробку тих чи інших законопроектів і рішення різноманітних урядових установ. Всі ці установи та найближчі помічники були підпорядковані безпосередньо Врангелю. Так, за цим наказом головнокомандуючому підпорядковувалися: його помічник, начальник штабу, начальник воєнного управління, начальник морського управління (він же командуючий флотом), державний контролер, начальник цивільного управління. У підпорядкуванні до Врангеля були також начальник господарського управління, чиновники, що відали внутрішніми справами, землеробством і землеустроєм, юстицією та народною освітою, фінансами, продовольством, торгівлею та промисловістю і шляхами сполучення, начальник управління іноземних справ [6, с.49,50]. Всі ці особи складали Раду (з серпня 1920 р. – Уряд Півдня Росії). Ця структура не залишалася незмінною протягом всього свого існування. По мірі потреби змінювалися чи скасовувалися ті чи інші посади, замінялися й люди, що їх обіймали [1, с.38,39].

Більшість членів цього уряду були людьми відомими ще з дореволюційної Росії. Деякі з них працювали з Денікіним. Характеристику складу врангелівського уряду зробив Л. Чикаленко. Він входив до складу української делегації, що вела переговори з Врангелем і по приїзду з Криму в своїй доповіді на засіданні ЦК УСДРП, що відбулося у м. Станіславі 20–24 вересня 1920 р. так описав цей уряд: “Оточення Врангеля майже таке, що було за Денікіна: голова уряду – колишній царський міністр Кривошеїн, міністр закордонних справ – відомий «єдинонеділимець» П. Струве, міністр земельних справ – теж колишній царський міністр Глінка. З малоросів там вештаються: Савицький – колишній голова чернігівського губерніяльного земства, Свечин – колишній чернігівський «предводитель дворянства», Черниш – колишній київський губерніяльний агроном, Леонтович та ін.” [26, с.52].

Але, за оцінкою дослідників, врангелівський уряд мав позитивну відмінність від Особливої наради Денікіна: в ньому були практично відсутні політичні розбіжності і він прагнув врахувати помилки свого попередника. За час його існування відбулося 54 засідання, що збиралися в середньому вісім разів на місяць. На думку М. Русса, який детально вивчив протоколи цих засідань, всі вони “носили, як правило, дуже діловий, спрямований на потреби моменту, характер. За виключенням рідких оглядових доповідей Врангеля, ні малої, ні великої політики в протоколах не зустрічається” [33, с.121; 38, с.60,61]. Це можна пояснити як складністю ситуації, коли більшість членів уряду сприймали всі проблеми через призму останнього шансу, так і відносною спільністю політичних симпатій. Так народилась політика, яка з легкої руки Струве отримала назву “ліва політика правими руками”.

Діяльність уряду Врангеля сучасниками подій і деякими дослідниками розглядається як “робота над помилками”, які здійснив Денікін. Щодо форми майбутньої влади, то в газеті “Великая Россия” – офіційному органі уряду – він писав: “Руський народ сам вибере собі хазяїна... Хазяїн – це сам руський народ. Як він захоче, так і повинна бути влаштована країна. Якщо він багатиме мати монархію – Росія буде монархією. Якщо він визнає корисною для

себе республіку – буде республіка”. Щодо національного питання зазначалося, що уряд намагатиметься досягти об’єднання різних частин Росії в широку федерацію, засновану на вільній згоді та спільності інтересів [Цит. за: 14, с.245]. Таким чином, Врангель під впливом обставин пішов на кардинальний перегляд одного з найважливіших постулатів Білого руху – єдності й неподільності Росії.

У ставленні генерала Врангеля до України спостерігалася певна еволюція, але врешті-решт він визнав право України на автономію, а інколи навіть заявляв про згоду з її незалежністю [1, с.21]. До уряду Врангеля не входив урядовець, що спеціально займався б національними справами чи то українським питанням. Однак цей недолік було частково компенсовано введенням до складу штабу армії спеціального відділу для збору матеріалів про український національний рух. Його очолив генерал В. Кирей. У жовтні 1920 р. Врангель видав наказ про встановлення посади радника головнокомандуючого з українських справ. Ним став І. Леонтович [38, с.61,62]. Врангель планував також об’єднатися з повстанськими отаманами південноукраїнського регіону для спільної боротьби з більшовицькою владою.

Значною мірою це було пов’язане з настроями в армії, зокрема в офіцерському корпусі Врангеля. Представники української військової делегації, яка перебувала у Криму у вересні 1920 р., зробили такий висновок щодо цих настроїв: “1) лише незначний відсоток офіцерів російської армії ставиться одверто вороже до України, 2) всі без винятку жалкують про війну з українцями в 1919 р. і звинувачують за неї ген. Денікіна та його сподвижників, 3) битися з нами російська армія не буде, бо на 50 проц. складається з українців...” Врангелівські офіцери відкрито говорили: “Нас тепер не обманут, если будут посылать в бой против украинцев, то мы повернем штыки против тех, кто будет издавать этот приказ”. У традиційному дусі – “Все это хорошо, на зачем эта самостоятельность?” – висловлювалися лише поодинокі співрозмовники [28, с.5,6].

Врангель розпочав свої перетворення з армії, в якій процес розкладу зайшов досить далеко. Метою цих перетворень було підвищення боєздатності армії шляхом укріплення дисципліни, субординації, повернення авторитету вищому командному складу та певної реорганізації збройних сил. Генерал Врангель наказав командирам військових частин навести строгий порядок, припинити насилля над мирним населенням, грабунки, дебоші, не зупиняючись для виконання цього наказу перед розстрілом військовослужбовців і навіть офіцерів [19, с.9; 4, с.88; 1, с.31]. У результаті порядок в армії в короткий термін було наведено.

Збройні сили, створені в Криму, отримали назву “Русская армия”. Армія складалася з 1-го армійського корпусу, куди входили знамениті Корнілівська, Марковська та Дроздовська дивізії, а також 1-а кавалерійська і 2-а кінна дивізії. Командиром 1-го армійського корпусу був генерал Кутепов. 2-й армійський корпус генерала Слащова складався з 13-ї та 34-ї піхотних дивізій і Терсько-Астраханської козачої бригади. Зведений корпус генерала Писарева був представлений Кубанською дивізією та 3-ю кінною дивізією. Нарешті, Донський корпус генерала Абрамова складався з 2-ї та 3-ї донських дивізій і гвардійської донської бригади. Бойовий склад армії нараховував 25 тис. штиків та шабель [7, с.81; 1, с.35].

Перебуваючи в Криму, генерал Врангель зіткнувся з проблемою забезпечення армії та населення півострова продовольством. Справа в тому, що внаслідок розгрому Червоною армією “білих” у центральній частині Росії, в Україні, на Північному Кавказі та Кубані, звідти хлинув потік біженців на Кримський півострів – єдине місце на Півдні Росії, яке не було захоплене більшовиками. Біженців у 1920 р. в Криму було до 500 тис. осіб. До цього слід додати збройні сили генерала Врангеля, що нараховували разом з чисельними тиловими службами 150 тис. чол. А корінне населення Криму на початку 1920 р. не перевищувало 700 тис. мешканців [7, с.28; 1, с.33]. Отже, все це населення, біженців та армію потрібно було годувати за рахунок внутрішніх резервів. З метою подолання продовольчої кризи генерал Врангель видав накази, за якими вводилася карткова система, заборонялося вивезення з Криму цілого ряду продуктів харчування та випічка хліба з муки вищого гатунку [6, с.51,52].

Велика частина контрольованої Врангелем території була представлена землеробськими районами. Тому аграрне питання набувало тут неабиякого значення. До того ж потужні селян-

ські рухи у південноукраїнському регіоні попередніх років стали яскравим прикладом руйнівної сили народної непокори.

Теоретичні підвалини білогвардійської аграрної реформи кардинально розходилися з аналогічними проектами Директорії і влади Рад, що ґрунтувалися на принципі соціалізації землі.

Однак при Денікіні аграрне питання не отримало остаточного вирішення. Аграрного закону прийнято не було. Помилки Денікіна намагався виправити Врангель. На його думку, ворожість південноукраїнського селянства до політики “воєнного комунізму” мала сприяти проведенню аграрних перетворень на селі. Основні принципи аграрної політики були розроблені особисто Врангелем. Вони включали в себе такі ідеї: по-перше, вся годна для обробки земля повинна використовуватися; по-друге, максимально велика кількість людей, що можуть вкладати в землю свою працю, повинні володіти нею на правах приватної власності; по-третє, посередником для розрахунків між великим та малим землеволодінням повинна стати держава” [6, с.75]. “Дрібному власнику, – писав він, – належить сільськогосподарське майбутнє Росії, велике землеволодіння віджило себе” [3, с.323]. Основну мету реформи він вбачав у тому, щоб “зміцнити права безстанової частини земельної власності”.

Проект реформи було розроблено комісією для розробки основних засад аграрної реформи на чолі з В. Глінкою, до складу якої увійшли представники великих землевласників, земських установ та чиновники. І вже 25 травня 1920 р. Врангелем було прийнято аграрний закон, у першій статті якого зазначалося: “...всьяке володіння землею сільськогосподарського призначення, незалежно від того, на якому праві воно базується і в чийх руках воно перебуває, підлягає охороні урядової влади від всякого захоплення та насилля. Усі земельні угіддя залишаються за тими господарями, які ними користуються та обробляють їх”. Окремим пунктом зазначалося, що будуть “передаватися приватновласницькі, казенні та землі державного земельного банку у власність тим, хто їх обробляє”. Викуп за землю планувалося встановити в розмірі п’ятикратного за останні 10 років врожаю і виплачувати його слід було рівними долями протягом 25 років. Однак остаточне встановлення норм (максимальних розмірів) трудового землекористування відкладалося на більш пізній термін. Не підлягали примусовому викупу землі, що були куплені за сприяння Селянського банку, землі, виділенні на хутори та відруби, церковні, монастирські землі та ті, що належали сільськогосподарським дослідним установам, навчальним закладам тощо [6, с.102-104].

До проведення аграрної реформи в життя уряд генерала Врангеля готувався серйозно. Ще до початку наступу Руської армії в Північній Таврії основні положення “Наказу про землю” було надруковано у вигляді листівок, щоб їх зручніше було поширювати між селянами та міським населенням. Очевидці згадували, що земельний закон зачитувався на волосних сходах у всіх місцевостях, звільнених від “червоних”. Листівки з надрукованим “Наказом про землю” з аеропланів розкидалися над територіями, зайнятими радянськими військами. Розвідка “білих” доповідала: “У найближчій прифронтовій смузі противника населення з великою зацікавленістю ставиться до наших прокламацій. «Червоні» здійснюють всі заходи, аж до розстрілів включно, щоб тільки населення не підбирало ці прокламації” [33, с.273; 1, с.59]. По звільненню міст та сіл південноукраїнського регіону від “червоних” спеціально призначені лектори та розсилні, які перебували у розпорядженні штабу корпусу, проводили роз’яснювальну роботу серед населення про зміст наказу про землю. Були створені і фронтові лекторські групи, до складу яких входило по 6 лекторів, 1 художнику та 1 фотографу. У результаті такої роботи протягом 1,5 місяця більшість населення Криму та Північної Таврії ознайомилася з аграрним законом.

Однак цей закон зустрів супротив з боку реакційної частини великих землевласників. Для прикладу наведемо витяг з телеграми з Сімферополя від 24 червня 1920 р. У ній зазначалося, що “земські працівники зустрічають вороже ставлення до земельного закону з боку поміщиків. Землевласник Шнейдер Булганакської волості розпускав чутки про те, що закону взагалі не було. Інший поміщик виражав селянам селища Аджі-Ібрам сумніви щодо міцності існуючої влади. А лектора Політото, який роз’яснював закон селянам, взагалі було заарештовано” [11, с.93].

Ускладнювали впровадження реформи в регіоні підводна повинність, що розорювала селян, та мобілізації до врангелівської армії.

Впровадження аграрного закону було надзвичайно складною справою. Прийшлося ламати усталені стереотипи, супротив поміщиків, нерозуміння певних офіцерських кіл. Для генерала Врангеля це був майже останній шанс стабілізувати економіку Таврії, зупинити загрозу голоду, залучити на свій бік значну частину селянства, нейтралізувати незадоволений робітничий клас. Це було тим трампліном, з якого можна було розпочинати новий наступ на більшовиків. Урядовці, адміністратори, агітатори багато зробили для впровадження аграрної реформи в життя. Як зазначає Є. Анкудінов, ускладнювало проведення реформи в Таврії те, що режим Врангеля більшістю населення розглядався як недовговічний. Селян лякала перспектива нових репресій “червоних” після їх можливого повернення. Тому брати землю селяни не хотіли. Однак, тільки смуга фронту віддалялася, як настрої у селянства змінювалися, і кількість селян, бажаючих збільшити свої земельні мастки, зростала. Спираючись на численні данні російських архівних фондів, Є. Анкудінов зазначає, що коли перевага сил остаточно стала на боці “червоних”, селяни почали навіть допомагати Червоній армії [1, с.90].

Однак аграрне законодавство Білого руху, що відповідало приватновласницьким інтересам як українського взагалі, так і південноукраїнського селянства зокрема, розширяючи його землеволодіння і регламентуючи поміщицьке, у ході запровадження не викликало схвальності у селянства. Зустрічалось неприйняття та опір селянства. Це було зумовлено низкою причин як об’єктивного так і суб’єктивного характеру. По-перше, так званий “людський фактор”. Неодноразово білогвардійські уряди наголошували на хронічній відсутності кадрів або на тому, що наявний апарат управління, намагаючись відродити минуле, не орієнтувався в ситуації. По-друге, калейдоскопічна зміна політичних режимів у регіоні виробила у селянства своєрідний стереотип: неповага до влади незалежно від її змісту. Це багато в чому і спричиняло активну участь селян у махновському русі, який завдав відчутної поразки білогвардійським військам. По-третє, революції не скільки соціалізують, скільки біологізують людей [34, с.270]. Тому чиновники-поміщики, прагнучи помсти, мстилися перш за все селянам. У свою чергу мстилися і селяни. Білогвардійському керівництву не вдалося нейтралізувати антагонізм у суспільстві. По-четверте, у революційних подіях, коли ситуація стрімко змінюється, а від уряду вимагається швидко й адекватно реагувати, білогвардійська коаліція не змогла виконати роль правлячої сили. По-п’яте, швидка зміна воєнної ситуації у регіоні. Території часто переходили з рук у руки. Тому були відсутні сприятливі умови для нормалізації місцевого життя, у тому числі і проведення аграрних перетворень. По-шосте, складне економічне становище. Незважаючи на всі вжиті білогвардійцями заходи, продовжувався спад промислового виробництва; росли ціни як на промислову, так і на сільськогосподарську продукцію; стрімко росла спекуляція тощо. По-сьоме, важливу роль у негативному ставленні українського селянства до білогвардійського аграрного законодавства відіграла контрпропаганда. Більшовицькі агітатори малювали образ поміщика-мироїда, який завдяки білогвардійцям повернувся в село і хоче відібрати все, що нажили селяни, бо воно колись йому належало. Інколи в цьому переконувала і поведінка самих білогвардійців. У розповіді селянина про десант Руської армії генерала Врангеля в Таврію зазначалося: “Висадився Слащов. Все начебто добре. Ніякої образи. Ми ходимо біля штабу... У штабі грає музика. Та раптом як гряне «Боже, царя храни»... Ось воно що... Хто з царем, той з поміщиком. А цьому вже ніяк не бувати” [Цит. за: 14, с.245]. По-восьме, моральний стан білогвардійських солдатів і офіцерів не завжди відповідав тим високим ідеалам, за які вони воювали. Мали місце мародерство, здирства та грабунки селян [22, с.113]. Звичайно, плідна робота генерала Врангеля по припиненню незаконних дій його військ щодо місцевого населення мала позитивні результати, однак повністю скоренити всі випадки йому не вдалося.

У Врангеля також існував достатньо чіткий, хоча й утопічний, план щодо Криму. Під час розмови з В. Шульгіним генерал Врангель зазначив: “На цьому клаптику землі, у цьому Криму, слід влаштувати людське життя, так, щоб ясно було – там за межею червоний кабак, а тут, по цю сторону, – рай не рай, але так, щоб люди могли жити... Ми, так би мовити, дослідне

поле, показова станція” [38, с.68]. Пропонувався варіант, який сьогодні можна було б назвати “тайванським”. Але реалізувати цей проект у Криму не вдалося.

Однією з причин цього було те, що у Врангеля не було такого могутнього покровителя, яким були у Чан Кайші США. Англія в ноті, що була доставлена генералу Врангелю напередодні його від’їзду в Крим, пропонувала білій армії припинити боротьбу з радянською владою й розпочати з нею переговори з метою отримання амністії. Однак генерал Врангель та багато інших генералів чудово знали, що то буде за амністія. Тому він пішов на свідоме затягування переговорів з Англією щодо вищеназваної ноти, щоб, не втративши допомоги та підтримки Англії і вигравши час, розробити план подальших дій [7, с.42,43; 1, с.34]. Агентурні свідчення, що отримував Врангель, переконували його в реальності радянсько-польської війни.

У таких умовах саме Франція розпочала активну підтримку генерала Врангеля. Французький уряд був стурбований перемогами більшовицьких армій на польському фронті. Війська Врангеля сприймалися Францією як сила, здатна відтягнути червоноармійські частини від Варшави. Франція визнала уряд Врангеля і розробила проект фінансової допомоги Криму.

Після підписання 21 квітня союзної угоди, а 24 квітня 1920 р. – військової конвенції між Ю. Пілсудським та С. Петлюрою про військову допомогу польській армії у відновленні петлюрівської влади в Україні, польська армія прорвала Південно-Західний фронт і розпочала швидкий наступ під лозунгом “За вашу і нашу свободу!” Після розгрому 7-ї радянської армії українсько-польські війська 6–7 травня увійшли в Київ.

Польський наступ глибоко зачепив націоналістичні почуття частини російського офіцерства, і десятки генералів і сотні офіцерів підтримали заклик генерала Брусилова влитися до лав Червоної армії [32, с.85]. Це, звичайно, підсилило радянські війська. На мітингу білих офіцерів, що відбувся в таборі військовополонених у м. Ростові-на-Дону, була прийнята резолюція, в якій зазначалося про готовність російського офіцерства встати на захист нової соціалістичної батьківщини [17].

Отже, перспектива співпраці з більшовиками знаходила прихильність у частини білого офіцерства. Вони були готові йти за Росією, хоч і більшовицькою, категорично не сприймаючи перспективу незалежної української державності.

З кінця квітня 1920 р. головним фронтом, де “вирішувалася доля світової революції”, радянським урядом було визнано Польський фронт. Сюди були перекинуті кращі радянські війська, у тому числі кінна армія С. Будьонного.

Врангель скористався новою розстановкою на фронті й у кінці травня розпочав наступ силами 4-ох корпусів (біля 25 тис. бійців) проти 18-и тис. бійців 13-ї Червоної армії. Наступу білих ніхто не очікував. 7 червня 1920 р. корпус генерала Я. Слацова вибив червоних з Мелітополя, а корпус генералів Слацова та Писарева повністю розгромили 13-ту Червону армію, захопили Північну Таврію і вийшли до пониззя Дніпра. Після цього проти врангелівців була кинута ударна кавалерійська група під командуванням Д. Жлоби. У бою біля Великого Токмака білогвардійці оточили це угруповання червоних у кільце. Це був повний розгром. У руки білих потрапили 2 тис. військовополонених та багато зброї [7, с.102]. Потім врангелівські війська здійснили десант на Кубань, де бої тривали до 7 вересня 1920 р. У серпні – вересні 1920 р. білі захопили Бердянськ, Маріуполь, Олександрівськ та інші міста [6, с.335-340].

У південноукраїнських містах і селах з’явилися врангелівські війська, серед яких були і кубанські козаки. Свідок подій Г. Гордієнко їх змалював так: “Такі гарні типи, вусаті, з червоними башликами, просто тобі хоч Репіна воскресай! Говорили вони прегарною українською мовою!” [10, с.229].

З перших днів врангелівського режиму населення відчуло, що він відрізняється від денікінського. Серед місцевого населення активно поширювалися листівки-відозви Врангеля до українців. Г. Гордієнко опублікував у своїх спогадах одну з них. Перш за все слід зазначити, що написані вони були українською мовою, що само по собі було несподіванкою. У них вже не можна було знайти так поширених за Денікіна назв “Новоросія” чи “Малоросія”. Врангель, маючи на увазі населення південного регіону, звертався до них як до “Синів України”. У зверненні містився заклик “об’єднатися супроти ворогів, які знущаються над вірою, народністю і нищать здобуте потом та кров’ю батьків та дідів” і зазначалося, що Російська армія “йде за те,

щоб дати селянству можливість самому бути господарем своєї землі і волею народу встановити лад у всій Росії” [10, с.358].

Врангель дозволив формувати в складі своєї армії українські підрозділи. Була видана відповідна інструкція. Як зазначає Г. Гордієнко, “суть тих інструкцій була майже аналогічна до тих, на яких було українізовано військо у 1917 році”. Політичною поступкою було і те, що “прапором українських збройних частин був прапор жовто-блакитний”! Решта пунктів інструкції упорядковувала справи організаційні, постачання, озброєння, співпраці з російськими частинами й т. п. [10, с.243].

Для реалізації цієї інструкції при місцевих комендатурах були призначені спеціальні референти з офіцерів-українців, що проводили роботу по організації українських військових частин. До українських збройних відділів мали входити тільки бажаючі з цивільного населення. Однак цього правила суворо не дотримувалися, і до українського війська, що формувалася в м. Олександрівську, перейшло декілька десятків українців з врангелівських військових частин. “Як тільки рознеслася вістка, що організується українське військо, так і повалили туди хлопці з усіх кінців міста й околиць. Були серед них ветерани з Гайдамаків, з Вільного Козацтва, Самокатної Сотні... крім того й новачки, які ще не бували у війську. Хлопці прийшли щиро, з захопленням, з ентузіазмом. ...За п’ять днів було в наявності більше сотні хлопців вояків і старшин”, [10, с.243,244] – згадував Г. Гордієнко. Отаманом нової військової одиниці під назвою “Чорна Хмара” було призначено Хмару (І. Маркова), комендантом першої бойової сотні – І. Горобця, а бунчужним – автора спогадів – Г. Гордієнка [10, с.251]. Вони взяли на озброєння активну наступальну тактику, не ухиляючись від боїв з переважаючими силами противника і зазнаючи жертв.

Подібні українські бойові підрозділи у складі врангелівських військ формувалися і в інших містах південноукраїнського регіону. Зокрема, учасник подій Г. Гордієнко в числі підрозділів врангелівської армії, що воювали під українським прапором, назвав Полтавський курінь, Курінь Катеринославського повстанського коша “Визволення України”, Мелітопольський курінь [10, с.243,248,249,278].

Критикуючи генерала Денікіна за прямолінійність, П. Врангель спробував втілити на практиці конкретні плани щодо об’єднання антибільшовицьких сил. У травні 1920 р. головнокомандуючий видав таємний наказ командирам своїх частин, в якому наголошувалося про необхідність встановлення контакту з отаманами повстанських загонів, що перебували в тилу в “червоних” [38, с.62]. Він цілком слушно вважав, що антирадянське повстанство може бути сильним союзником у боротьбі з радянським режимом.

Особливий інтерес для генерала Врангеля представляла Повстанська армія Н. Махна. Однак всі пропозиції Врангеля щодо співпраці були відкинуті батьком. Махновці повісили декількох посланців генерала і заборонили впровадження його аграрного закону на підконтрольній махновцям території Південної України. А коли в червні 1920 р. врангелівські частини прорвалися в Північну Таврію, махновці зустріли їх вогнем. Не дивлячись на відмову самого батька, представники Врангеля увійшли в контакт з деякими махновськими отаманами (Савченком, Яценком, Володіним та ін.), які погодилися на військовий союз – входження до лав Руської Армії на правах автономії. На думку Є. Анкудінова, це було тільки блефом і спробою Н. Махна під виглядом союзників заслати своїх агентів у “тил” білих з метою організації там повстання. Однак цей план реалізовано не було, бо його розкрили білогвардійці [1, с.21].

Значно краще склалися стосунки з повстанськими загонами, на чолі яких стояли прихильники Білого руху. Це були природні союзники врангелівців. За даними центрального управління надзвичайної комісії при Раднаркомі Радянської України за 1920 р., у південноукраїнському регіоні діяли повстанські загоны під керівництвом колишніх денікінських офіцерів [29, с.240]. У м. Одесі існувала монархічна організація, що підтримувала зв’язок з істинно руською “Азбукою”, яку очолював Шульгін. У цьому ж місті діяла організація, до складу якої входили виключно колишні гласні міської думи, які за денікінщини утворили об’єднання “Християнський союз” [17]. Чисто монархічна організація діяла в м. Миколаєві [29, с.233].

До складу підпільних організацій часто входили представники як врангелівського, так і петлюрівського таборів. З травня по серпень 1920 р. така організація діяла в Єлисаветграді. Її

очолювали полковник Генерального штабу Беліченко, який приїхав з Криму і, як його іменували чекісти, “кандидат права Берлінського університету Мусій”. Наприкінці серпня 1920 р. майже всі учасники цієї організації, переважно білогвардійці дворянського походження, були заарештовані Надзвичайною комісією [27, с.156]. У звіті центрального управління надзвичайної комісії при Раднаркомі Радянської України за 1920 р. зазначалося, що утворена вона було з метою сприяння повстанству регіону. Вона “мала зв’язок з петлюрівцями”, тобто підтримувала контакти з повстанськими загонами, що діяли на Єлисаветградщині [29, с.234]. Подібна організація діяла влітку 1920 р. в Одесі. До її складу входили як білогвардійці з боку Врангеля, так і представники українських національних сил з боку Петлюри.

Поява об’єднаних білогвардійсько-петлюрівських організацій свідчила про спроби консолідації антирадянських сил на Півдні України. Члени згаданої вище одеської організації навіть намітили контури майбутнього об’єднаного уряду, що включив би представників як українського національного, так і врангелівського таборів. Як зазначається у звіті Надзвичайної комісії, серед учасників організації були “старші офіцери Врангеля, отаман петлюрівських банд, секретар «Просвіти», галицькі офіцери, солдати та інші” [29, с.234,235]. Іншу одеську організацію очолював колишній командир Дроздовського полку полковник Гусаченко. Його помічником був брат відомого командира Армії УНР Ю. Тютюнника, який проживав тоді в Одесі за фальшивим паспортом. За даними Всеукраїнської надзвичайної комісії, ця організація проводила роботу по організації повстання, яке планувала підняти в місті та повіті [27, с.156,157].

З метою налагодження координації дій повстанців, що діяли в радянському тилу, з армією Врангеля влітку 1920 р. на Катеринославщину прибув емісар уряду УНР доктор Гелієв, етнічний македонець. Він діяв енергійно і своєю безстрашністю завоював симпатію і зробив багато для консолідації повстанських сил на Півдні, зокрема на Олександрівщині [10, с.247,248]. Після ознайомлення зі станом справ у проуєнерівському повстанському русі він відбув до Криму для переговорів з урядом Врангеля. У свою чергу, катеринославські повстанці відправили до Криму свого уповноваженого Нестеренка. Він як представник Центрального повстанського штабу також вів переговори з генералом Врангелем [29, с.312]. У результаті цих контактів стала налагоджуватися взаємодія повстанців Катеринославщини і Херсонщини з врангелівською армією. З метою координації бойових дій у розташування повстанських загонів перекидалися групи врангелівських офіцерів з боєприпасами і спорядженням. Зокрема, така група діяла у складі Степової дивізії Костя Блакитного, яка дислокувалася на Херсонщині. Повстанські загони, діючи в радянському тилу, сприяли наступу врангелівських військ [29, с.312; 1, с.21].

Воєнна ситуація на Півдні України влітку 1920 р. вимагала від Врангеля узгодження дій з українським підпіллям і Урядом УНР на політичному рівні. Стратегічні розрахунки спонукали барона активно шукати контактів з Директорією УНР, яка була у вигнанні на польській території, через своїх представників у Румунії. Як зазначає Г. Гаврилюк, посилаючись на О. Лотоцького, ініціатива порозуміння належала Врангелю [25, с.47; 8, с.152]. У серпні 1920 р. генерал Врангель вислав до ставки Головного отамана делегацію на чолі з полковником Я. Ногою. С. Петлюра розумів мотиви барона Врангеля. Він ще 3 листопада писав: “Врангель без мого війська буде знищений більшовиками, бо його армія буде в такому стратегічному становищі, що без співділання з моєю не в силі буде далеко на північ просуватись від Таврії. Лише тоді, коли моя армія забезпечить його ліве крило, він зможе щось зробити” [25, с.48; 8, с.152].

Уряд УНР відрядив на переговори спеціальну військову делегацію на чолі з полковником І. Литвиненком. До складу делегації входили також полковник М. Крат, сотники Блудимка, Л. Чикаленко та хорунжий Роменський [28, с.5]. На думку українських урядовців, переговори з Врангелем могли бути корисними для УНР. Поряд з тим, що це було необхідно з воєнної точки зору, С. Петлюра дивився на Врангеля і “з погляду утилітарного”. Він писав, що “там, у його армії, є певний відсоток українців... я все роблю, щоб при наближенні моєї армії... ті українці самі перейшли до мене... з рушницями і іншою зброєю” [Цит. за: 8, с.153]. Переговори з Врангелем також мали сприяти покращенню українсько-французьких стосунків.

Делегація, що до Криму вирушила через Румунію, прибула до Ялти 25 серпня. Українські делегати мали з'ясувати ставлення Врангеля до українського питання і чи можливо й на яких умовах заключити з ним військову угоду. По приїзді до Ялти члени делегації зустрілися з місцевими українськими діячами – головою Кримської крайової української ради Горянським і секретарем ради Гринем. Вони поінформували прибулих про інтерес, який існував в урядових врангелівських колах щодо України. 28 серпня делегація приїхала до м. Севастополя, де розміщувалася штаб-квартира Врангеля. Під час свого перебування в Севастополі делегати ознайомилися з українськими установами та організаціями, що діяли в місті. У Севастополі працювала українська гімназія ім. Т. Шевченка. Директором гімназії був Коломієць. Головою севастопольського українського гуртка, до якого входили Янушевський, Богомол, Юськевич, Леонтович та ін., був Шевченко, член української партії хліборобів-демократів. У вересні 1920 р. працював Український клуб. За ініціативи діячів українського гуртка, Врангелем була видана декларація-відозва, в якій вперше в російських урядових колах вживалося слово “Україна” [28, с.7].

У зв'язку з відсутністю генерала Врангеля, який у цей час перебував на фронті, українські діячі зустрілися з його впливовими помічниками. Під час зустрічі О. Кривошеїна з членами української делегації, що відбулася 31 серпня, він зазначив, що “зараз не час проводити політичні розмови, а треба дбати тільки про те, щоб з'єднатися проти спільного ворога”. П. Струве під час зустрічі з Л. Чикаленко висловив аналогічну точку зору: “Ви й ми ясно бачимо, що зараз не час займатися політичними справами. Як говоритимемо з вами в майбутньому – залежатиме від вашої й нашої сили в тім часі” [28, с.6].

Напередодні зустрічі з генералом Врангелем полковник І. Литвиненко передав врангелівським урядовцям офіційні тези українського командування, з якими вони приїхали на переговори: 1) визнання України самостійною державою; 2) передача Україні Чорноморського флоту; 3) встановлення воєнної співпраці в боротьбі з більшовиками, а також допомога в забезпеченні Української Армії амуніцією та технічними матеріалами; 4) встановлення роздільної смуги в оперативній діяльності армій. Таку смугу пропонувалося провести по Дніпру. Організація української національної влади в “запіллі” Врангеля. І, нарешті, – 5) делегація має доручення з'ясувати, які умови воєнної співпраці висувують Врангель і його уряд [28, с.6].

На 10 вересня 1920 р. Врангель призначив урочистий прийом української делегації. На прийомі були також присутні врангелівські урядовці О. Кривошеїн, П. Струве, Черниш, В. Кирей і І. Леонтович [26, с.52]. На привітальну промову полковника Литвиненка Врангель відповів такими словами: “Вы знаете, что я отмежевался от политики своих предшественников. Я считаю, что все, кто борется с большевиками, должны объединиться, и это будет залогом успеха и победы. Про политику сейчас говорит несвоевременно, но вы знаете, что я заключил союз с Доном, Кубанью, Терекком и Астраханью, признавши их самостоятельность во внутреннем управлении краем. Я знаю, что Украина должна вполне самостоятельно решать свою судьбу” [28, с.6]. Врангель зазначив, що він з оптимізмом дивиться у майбутнє. І в кінці розмови запропонував, щоб представники обох армій з'їхалися для укладання військової конвенції [26, с.52].

Тон і зміст промови Врангеля свідчив про зміну політики білого руху щодо України. Таке враження від зустрічі отримали й учасники розмови з української сторони. Так, Л. Чикаленко зазначав: “З розмови з Врангелем було видно, що невдачі Денікіна не залишилися без наслідків. Напр., Кривошеїн потім заявив нам, що коли б з наших переговорів навіть нічого не вийшло, то однаково вже не повториться такого ставлення до української армії, як це було торік за Денікіна. Також представники чужих держав, з якими нам довелося там зустрічатися, запевняли нас, що вже не допустять попередньої денікінської політики супроти України” [26, с.53].

До української делегації проявили великий інтерес військові представники держав Антан-ти, Польщі, Румунії, Японії та Америки. Відбулося декілька зустрічей. Відвідували українців і іноземні журналісти.

Наприкінці візиту української делегації до Криму відбулася зустріч українців з Шатил-овим, який від імені Врангеля висунув делегатам такі побажання: 1) визнати Врангеля головою

союзних армій; 2) не встановлювати роздільної смуги, бо це може зашкодити військовим потребам; 3) російське командування не зацікавлене в існуванні російської влади в Україні, але там, де перебувають російські війська, влада повинна бути саме російською. За аналогією – якщо українська армія перебуватиме на російській території, то на час її перебування на тій території влада має бути українською [28, с.7].

Отже, барон Врангель не наважився визнати незалежність української держави. Генерал Я. Слащов у своїй книзі “Вимагаю суду суспільства і гласності” (Оборона і здача Криму)”, яка вийшла в Константинополі в 1921 р., писав, що “українське питання було найбільш болючим місцем у всій політиці генерала Врангеля” [Цит. за: 36, с.72].

14 вересня українська делегація виїхала на американському міноносці з Криму. Безпосереднім наслідком візиту української делегації до Криму був початок переговорів голови дипломатичної місії УНР в Румунії К. Мацієвича, голови військового відділу цієї місії генерала С. Дельвіга, В. Прокоповича й адмірала М. Остроградського з делегацією Врангеля на чолі з його військовим представником в Румунії генералом Геруа щодо укладення військової конвенції [8, с.153].

На порозуміння з Врангелем українська сторона поклала великі надії. Член уряду С. Тимошенко на засіданні ЦК УСДРП, яке відбулося 20–24 вересня 1920 р., зазначив, що план українських військових операцій має на меті закріпитися на Півдні України. А цього можна досягти лише за умови порозуміння з Врангелем [26, с.51].

Однак шлях порозуміння з Україною приваблював далеко не всіх врангелівських урядовців. Так, В. Шульгін агітував в Криму за підписання миру з Радянською Росією, пов’язуючи з цим надії на відбудову “великої” Росії. Однак, як зазначив Л. Чикаленко, “прихильників він не має” [26, с.53].

Інший врангелівський урядовець генерал В. Кирей зробив спробу схилити увагу генерала Врангеля до альтернативного українського уряду, інспірувавши для цього візит до Криму делегації від Українського національного комітету на чолі з Моркотуном. Цей комітет виник у Парижі 19 грудня 1919 р. як продукт російських заходів і маневр до розбиття соборницько-самостійницьких змагань українського представництва на мирній конференції. Складався він переважно з гетьманців, хоча на початку до його складу входили і кілька галичан, у тому числі В. Панейко – голова делегації ЗУНР на конференції [40, ф.1429, оп.2, спр.34, арк.32; 8, с.154]. Комітет претендував бути тимчасовим представником і оборонцем національних інтересів України, а в якості політичного орієнтира висував “з’єднану Україну, яка є частиною єдиної федеративної Росії”. Сам Моркотун, за свідченням В. Панейка, мав план “з усіх протипетлюрівських і небільшовицьких елементів зорганізувати загальноукраїнську політичну організацію на засаді з’єднання цілої етнографічної території в українській державі, федералізований з Московщиною й іншими державами, які виникли на руїнах царської Росії” [37; 8, с.154].

Існують дані про переговори генерала Врангеля з представниками цього комітету. Л. Чикаленко на засіданні ЦК УСДРП доповідав, що під час перебування в Криму члени делегації отримали інформацію, що “з Парижу їдуть до Врангеля для організації «уряду для України»” Моркотун, Цитович і Могилянський, а представник Моркотуна генерал Кирей фігурує при уряді Врангеля як референт в українських справах. Генерал Врангель пішов на переговори з делегацією на чолі з Моркотуном від Українського національного комітету, які завершилися порозумінням [26, с.52,53].

Ці маневри врангелівського уряду змусили Раду Народних Міністрів УНР на засіданнях, що відбулися 27 вересня, 1 та 13 жовтня прийняти рішення домагатися політичних гарантій з боку Врангеля під час укладення військової конвенції, а саме: визнання урядом Врангеля самостійності УНР та його сучасного уряду у формі окремого пункту в договорі чи особливого вступу до договору, які мають бути опубліковані. Причому в пункті таємної постанови уряду УНР допускалося, в якості поступки на переговорах, обмеження визнанням суверенності Українських Установчих Зборів замість визнання самостійності УНР [40, ф.1429, оп. 2, спр.28, арк.32,32 зв.; 8, с.154].

Уряд генерала Врангеля відмовився від будь-яких політичних гарантій, однак запропонував укласти політичну угоду, базуючись на засадах, що лягли в основу угоди з козацькими утвореннями від 2 вересня 1920 р. Ця угода в п. 1 надавала козачим утворенням незалежність лише “у внутрішньому устрої та урядуванні”, у п. 3 гарантувала Врангелю “повноту влади над усіма збройними силами”, у пп. 4, 7, 8 позбавляла козачі утворення економічної незалежності, а в п. 6 – права зовнішньополітичних відносин [40, ф.1429, оп.2, спр.35, арк.59,60; 8, с.154].

Такі умови були неприйнятними для УНР. Протиріччя в поглядах обох урядів на характер української державності ускладнювало укладення військової конвенції, до якої обидва уряди підштовхували об’єктивні обставини. Однак слід зазначити, що суто військовий зміст конвенції було узгоджено досить швидко. Проект конвенції, складений в Бухаресті генералом Дельвігом з українського боку і генералом Геруа – з російського, був надісланий відповідним урядам уже 1 жовтня [40, ф.1429, оп.2, спр.28, арк.28,28 зв.; 8, с.155]. У статті Д. Табачника опубліковано найважливіші пункти проекту цієї військової конвенції. Наводимо найважливіші пункти цього документа:

“1. Взаємно допомагаючи один одному і припинивши як агітаційні, так і будь-які інші ворожі дії один проти одного, ми будемо прямувати до єдиного антибільшовицького фронту і для продовження успішної боротьби з нашим спільним ворогом. 2. Для початку негайно розпочнемо спільні операції, щоб знищити ворожі війська... 3. Виконуючи пункт 2-й цієї конвенції:

а) Російська армія бере на себе завдання знищити армію ворога на Нижньому Дніпрі...

б) Українська армія повинна вийти на фронт Черкаси – Козятин – Біла Церква, забезпечивши свій лівий фланг зв’язком з польською армією...

в) Штаб Української армії бере на себе завдання керувати повстанням на всій Україні з метою полегшити російській армії її операцію на нижньому Дніпрі і щоб відрізати червоні сили... Час початку повстання призначається за згодою обох командувань... Управління портом Одеса належить українському командуванню. Цивільна організація тилу і проведення мобілізації проводиться за взаємною згодою обох сторін” [36, с.72].

13 жовтня на засіданні уряду УНР було вироблено декілька варіантів концепції угоди УНР з Російською армією, основний з яких передбачав: “...Уряд генерала Врангеля, з однієї сторони, визнаючи право українського народу на самостійне державне існування, що має бути підтверджено на суверенних Українських Установчих Зборах, а тим часом визнаючи фактичне право на владу існуючого уряду Української Народної Республіки на територіях, заселених українським народом, і, з іншого боку, – уряд УНР, заявляючи, що проти відродженої Росії (по особливо визначеному етнографічно-політичному кордону з Україною, який у випадку непорозумінь буде остаточно затверджений за допомогою Ліги народів) воно не буде мати ворожих намірів у своїй політиці чи господарських відносинах – обидва уряди ...приступають до підписання таких умов загальної боротьби з більшовиками:

Погоджене командування, а не спільне чи єдине. Спільний стратегічний план і оперативна угода.

...Можливість користуватися портами Херсоном і Миколаєвом, перехід до нас якнайбільшого числа кораблів, що приписані до наших портів.

...Мобілізація на території України Врангелем не проводитиметься. Дозволяється добровільний набір для цього.

...Встановити лінію ближнього і дальнього тилу для армії Врангеля. В ближньому тилу – українські комісари для контакту і погодження. В дальньому тилу – українська влада...” [36, с.73].

Сторони поступово наближалися до угоди. До зміни ставлення Врангеля до української державності підштовхувала зміна військово-стратегічної обстановки на фронті. 8 листопада, у день штурму червоноармійцями Перекопу, на контакт з генералом В. Зелінським у Варшаві вийшов представник Врангеля генерал П. Махров, який офіційно заявив, “що... Врангель визнає незалежність і сучасний уряд... з С. Петлюрою на чолі до скликання Українських Установчих зборів”, а стосовно переговорів з Моркотуном заявив, що “жодних офіційних розмов з ним ніхто не вів” [40, ф.1429, оп.2, спр.28, арк.35,35 зв.; 8, с.155]. Але було вже запізно. 16

листопада врангелівські війська евакуювалися з Криму, а 21 листопада залишила свої терени армія УНР, хоча переговори тривали на різних рівнях ще до 1921 р.

Через воєнну поразку не було реалізовано й інші ініціативи генерала Врангеля в українському питанні. Полковник О. Сахно-Устимович, у свій час ад'ютант П. Скоропадського, його соратник по Вільному козацтву, який працював у адміністрації Врангеля, розробив детальний план відродження запорізького козацтва, що дістав схвалення Верховного головнокомандувача генерала Врангеля. У ньому було запропоновано такі заходи: "1) Звернення (грамота) Головнокомандувача Російською Армією до населення України із закликом щодо відродження українського козацтва; 2) наказ Головного командування щодо формування... Першого Кошу Запорізького козачого війська; 3) дозвіл комплектувати кош... особами... так чи інакше пов'язаними з Україною і такими, що співчують ідеї відродження історичного козацтва. Кош належало сформувати у місячний строк у складі... від 500 до 2000 чол. Після формування кош входить до складу десантного загону і, будучи перекинутим у межі України, стане тим ядром, навколо якого об'єднаються і організуються стройові козачі частини..." [36, с.73]

Показово, що в українському питанні майже однаковою була активність як у самого барона Врангеля, так і в його основного суперника в боротьбі за владу генерала Я. Слащова. Останній навіть критикував барона за недостатньо конкретні дії в цьому напрямку. Я. Слащов-Кримський подав на розгляд Врангелю "Проект необхідних заходів для вирішення українського питання", головними пунктами якого були: одностороннє визнання української автономії на засадах загальноросійської федерації; створення української "суспільно-національної одиниці" – Української Народної Громади як "виразника громадської української думки"; створення української національної армії на звільненій території. Д. Табачник цілком слушно оцінює проект Я. Слащова як спробу створити український маріонетковий квазіуряд, що знаходився б під його повним контролем [36, с.74]. Тільки відставка генерала у серпні 1920 р. завадила йому вжити конкретних дій у цьому напрямку.

Як зазначає Д. Табачник, для політичного курсу П. Врангеля вже ніяких внутрішніх перешкод не залишилося, і тільки швидка військова поразка не дала далі розвинутися діалогу між українськими національними силами і російським Білим рухом [36, с.74].

Вже на початку осені 1920 р. ситуація в регіоні почала стрімко змінюватися. 1 вересня 1920 р. Політбюро ЦК РКП(б), обговоривши ситуацію на фронті, прийняло рішення захопити Крим до початку зими. 21 вересня 1920 р. було створено Південний фронт під керівництвом М. Фрунзе. Бої в Північній Таврії тривали протягом вересня та жовтня 1920 р. 10 жовтня розпочався контрнаступ радянських військ, у результаті якого "білі" були витіснені з правобережжя Дніпра. Попередня угода Радянської Росії з Польщею дозволила перекинути додаткові сили на Південь. На Крим була перекинута 1-а Кінна армія. З середини жовтня 1920 р. розпочалися невдачі та відступ "білої" армії. У другій половині жовтня "червоні" нанесли поразку "білій" армії у Північній Таврії. "Білі" змушені були залишити всі материкові повіти. Руська армія генерала Врангеля втратила вбитими та пораненими біля половини свого бойового складу [31, с.36; 38, с.76]. Врангель оголосив у Криму військовий стан і підписав таємне розпорядження про підготовку до евакуації.

Червоноармійці мали перевагу над білими в 7,5 разів у живій силі та в 3 рази – в артилерії. Однак з 7 по 17 листопада, під час завершального етапу наступальної операції Південного фронту, збройні сили генерала Врангеля змогли організувати серйозний супротив. Перекопські укріплення білих червоноармійці змушені були брати в лоб. Червоні зазнали колосальних втрат.

В умовах паніки генерал Врангель не втратив контроль над ситуацією. Йому вдалося організувати успішну евакуацію до Константинополя 70 тис. боєздатних солдат і офіцерів, техніку та боєприпаси. Всього за 6 днів з Криму евакуювалося біля 145 тис. осіб. Ця операція стала видатною і в той же час останньою сторінкою в історії білого руху на території колишньої Російської імперії. 15–17 листопада Червона армія зайняла все чорноморське узбережжя та порти. А через декілька днів на Правобережжі останній солдат УНР залишив кордони Радянської України. Громадянська війна закінчилася.

На території південноукраїнського регіону знову було встановлено радянську владу. Саме на Катеринославщині наприкінці 1920 р. була розквартирована 1-а Кінна армія, штаб якої розмістився в м. Катеринославі.

Таким чином, із встановленням білогвардійської влади на Півдні України був поставлений під загрозу процес інтеграції південноукраїнських земель у єдиний український територіальний організм. За Денікіна відбувалася реставрація всіх політичних принципів з українського питання, що панували в російських політичних і військових колах ще за часів монархічної Росії. Гоніння на українство розпочалися в усіх сферах життя. Національні утиски разом з невирішеним аграрним питанням підняли населення південноукраїнського регіону на хвилю потужного повстанського руху антиденікінського спрямування.

Хибність політичного курсу генерала Денікіна пізніше визнав генерал Врангель. Монархіст, прибічник жорсткої військової диктатури барон Врангель зумів змінити вектор своєї політики на Півдні України. Плануючи десант у Північну Таврію, він змушений був рахуватися з потужним українським національним чинником у регіоні. Щодо українського питання генерал Врангель зайняв більш помірковану позицію. Він визнавав право України на автономію, а на початку листопада 1920 р., під тиском обставин, заявляв про визнання незалежності української держави. У штабі армії діяв спеціальний відділ на чолі з генералом В. Киреєм для збору матеріалів про український національний рух. З жовтня 1920 р. І. Леонтович розпочав роботу на посаді радника головнокомандувача з українських справ. Місцеве населення південноукраїнських міст і сіл з першого дня перебування врангелівських збройних сил у регіоні відчуло на собі позитивні зміни. Серед місцевого населення активно поширювалися листівки-відозви Врангеля до українців, написані українською мовою. У них вже не можна було знайти так поширених за Денікіна назв “Новоросія” чи “Малоросія”. Врангель звертався до “Синів України”. У зверненні містився заклик “об’єднатися супроти ворогів”. Він пропонував українцям розпочати роботу по організації українських відділів при врангелівських військових частинах під жовто-блакитними прапорами. Отже, генерал Врангель, розраховуючи на підтримку місцевого населення, був змушений рахуватися з українським характером південноукраїнського регіону.

П. Врангель спробував втілити на практиці конкретні плани щодо об’єднання антибільшовицьких сил на Півдні України. Ним проводилася робота по встановленню контактів з отаманами повстанських загонів, що перебували в тилу у “червоних” для спільної боротьби з більшовицькою владою. Однак Н. Махно на союз з Врангелем так і не пішов. Воєнна ситуація на Півдні України влітку 1920 р. вимагала від Врангеля швидких дій. Це підштовхнуло його на переговори з військовою українською делегацією на чолі з полковником Литвиненком.

Таким чином, можна зазначити, що на 1920 р. український характер південноукраїнського регіону зберігався. Поразка генерала Денікіна змусила інших лідерів білогвардійського руху, зокрема генерала Врангеля та його прибічників (у минулому монархістів та реакціонерів), під тиском обставин змінити своє ставлення до українського питання на Півдні України. Вони відмовилися від спроби генерала Денікіна на словах і на ділі повернутися до сприйняття Півдня України як “Новоросії” і визнали, таким чином, надбання Української національної революції у регіоні й український характер південноукраїнських земель. Однак загального об’єднання українських національних і білогвардійських сил, на що так розраховували як генерал Врангель, так і С. Петлюра, досягти не вдалося.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Анкудинов Е. В. Социально-экономическая политика правительства П.Н. Врангеля (апрель – ноябрь 1920 г.): Исторический очерк. – Одесса, 1996.
2. Антанта и Врангель: Сб. статей. – М.; Пг., 1923. – Вып. 1.
3. Венков А.В. Врангель // Белые генералы. – Ростов н/Д, 2000.
4. Венус Г. Война и люди. 17 месяцев с дроздовцами. – М.; Л., 1927.
5. Владимирцев В.С. Партия – организатор разгрома контрреволюции на Юге. – М., 1971.

6. Врангель П.Н. Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г.). – М., 1992. – Ч. II.
7. Врангель П.Н. Записки (ноябрь 1916 – ноябрь 1920 г.). – М., 1991. – Т. 2.
8. Гаврилюк Г. Спроба укладення військової конвенції УНР з “урядом Півдня Росії” в 1920 р. // Київська старовина. – 1997. – № 3/4.
9. Голуб А.И. “Украинский вопрос” в “белом” Крыму: поиски путей решения // Революция и Гражданская война 1917–1920 годов: новое осмысление: Материалы. – Симферополь, 1995.
10. Гордієнко Г. Під щитом Марса. Спогади. – Філадельфія, 1976. – Т. 1.
11. Гуковский А. Аграрная политика Врангеля // Красный архив. – М.; Л., 1928. – Т. 1(26).
12. Деникин А.И. Очерки русской смуты: Вооруженные силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920. – Минск, 2002.
13. Дмитрієнко М.Ф. Адміністративно-територіальний устрій українських земель: історія, проекти, реальність (XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2003. – Вип. VI.
14. Долоцкий И.И. Отечественная история. XX век. – М., 1994. – Ч. I.
15. Думова Н.Г. Кадетская контрреволюция и ее разгром. – М., 1982.
16. Иоффе Г.З. Крах российской монархической контрреволюции. – М., 1977.
17. Известия Александровского Комитета КПУ и уездного Военно-революционного комитета. – 1920. – 13 июня.
18. Історія України: нове бачення: У 2 т. – К., 1995. – Т. 2.
19. Калинин И. Под знаменем Врангеля. – Л., 1925.
20. Карпенко С.В. Развитие политического сознания трудящегося крестьянства в белогвардейском тылу // Советская культура: 70 лет развития. – М., 1987.
21. Карпенко С.В. Средние городские слои Таврии при врангелевском режиме // Городские средние слои в трех российских революциях. – М., 1989.
22. Корновенко С.В. Білогвардійський рух в Україні: теорія та практика вирішення аграрного питання // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2003. – Вип. 7.
23. Крупина В.О. Українська революція в оцінці командування Збройних сил Півдня Росії (лютий 1919 – березень 1920 рр.) // Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. статей. – К., 2002. – Вип. 6.
24. Лихолат А. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917–1922 рр.). – К., 1955.
25. Лотоцький О. Симон Петлюра. – Б. м., 1939.
26. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921. – Б. м., 1951. – Т. III: Польсько-український союз. Кінець збройної боротьби.
27. Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская Чрезвычайная комиссия (1918–1922). – Харьков, 1971.
28. М–т. П. Українська військова делегація у Врангеля (10. IX. 1920). На підставі автентичних документів // Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч. 7-8.
29. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг.: Сб. документов и материалов. – К., 1971.
30. Организация власти на юге России в период гражданской войны // Архив русской революции. – М., 1991. – Т. 4.
31. Последние дни Крыма: впечатления, факты и документы. – Константинополь, 1920.
32. Ратьковский И.С., Ходяков М.В. История Советской России. – СПб., 2001.
33. Росс Н. Врангель в Крыму. – Франкфурт-на-Майне, 1982.
34. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992.
35. Табачник Д. Українська Держава і Біла Гвардія: від протистояння до запізнілого компромісу // Політика і час. – 1996. – № 7.
36. Табачник Д. Українська Держава і Біла Гвардія: від протистояння до запізнілого компромісу // Політика і час. – 1996. – № 8.
37. Український прапор (Відень). – 1920. – 11 липня.

38. Ушаков А.И., Федюк В.П. Белый Юг. Ноябрь 1919–ноябрь 1920. – М., 1997.
39. Хвойнов П. Рабочее движение и профсоюзы в Крыму в 1920 г. // Антанта и Врангель. – М.; Пг., 1923. – Вып. 1.
40. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
41. Черная книга: Сб. статей и материалов об интервенции Антанты на Украине в 1918–1919 гг. – Харьков, 1925.
42. Щетенко Л.А. Военно-політичне становище та співвідношення класових сил на Півдні України влітку 1919 року // Український історичний журнал. – 1981 – № 2.
43. Procyk A. Russian nationalism and Ukraine. The Nationality Policy of the Volunteer Army during Civil War. – Edmonton, Toronto 1995.

М.О. ФРОЛОВ

Л.М. КАГАНОВИЧ І НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ В 1920-Х – 1930-Х РР.: ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТОГО СТАВЛЕННЯ ТА НАСЛІДКИ ДІЯЛЬНОСТІ

Лазар Мойсейович Каганович належав у 1920-х–1930-х рр. до кола людей із найближчого оточення генерального секретаря ЦК більшовицької партії Й.В. Сталіна. Останній ще на початку 1920-х рр. помітив і об'єктивно оцінив такі риси молодого Кагановича, як величезна активність і енергія, відповідальність за будь-яку доручену справу, вимогливість до підлеглих, вірність обраній справі перемоги більшовизму, відверта повага до його вождів, і запросив його до роботи в Центральному комітеті РКП(б). Незабаром, у 1922 р., згідно з особистою пропозицією Сталіна, Л.М. Каганович очолив один з найважливіших відділів в апараті ЦК РКП(б) – організаційно-інструкторський (пізніше цей відділ збільшив обсяг своїх кадрових повноважень і став організаційно-розподільчим). У червні 1924 р. Лазар Мойсейович Каганович був обраний на високу партійну посаду – секретаря ЦК. Йому і ще одному секретарю ЦК партії – В.М. Молотову – була доручена Й.В. Сталіним дуже важлива справа – розробка та впровадження в партійне життя засад номенклатурного добору і висування партійних, радянських, господарчих, профспілкових та комсомольських кадрів. “Номенклатура” дуже швидко стала одним з головних засобів боротьби за владу Й.В. Сталіна і сталінців як у середині елітарного прошарку більшовицької партії, так і в масштабі новоствореної загальносоюзної влади.

Час показав, що Сталін вмів з тисяч партійців, які оточували його щодня в повсякденних справах, безпомилково підбирати таких людей, які потім будуть десятиріччями виконувати без сумнівів і вагань будь-які його накази, навіть ті, що були за своїм змістом і наслідками злочинними. Л.М. Каганович був одним з них. Він, як В.М. Молотов і Г.М. Маленков, залишався відданим Сталіну впродовж всього свого довгого життя (Каганович прожив 97 років і помер 25 липня 1991 р., тобто того року, коли перестав існувати Радянський Союз) [1].

За останні два десятиліття і в Росії, і в Україні про політичну діяльність і особисте життя Л.М. Кагановича написано досить багато. Дещо з написаного зовсім не відповідає реальним фактами і подіям. Інше дійсно сприяє розумінню ролі та місця цього “сталінського сокола” у владній верхівці СРСР. Але його діяльність у 1920-ті–1930-ті рр. в Україні продовжує залишатися дискусійною серед дослідників вітчизняної історії цього періоду. Досить складним виявилось питання про особисте ставлення Л.М. Кагановича до національно-культурної реформи в Україні, а головне про наслідки його діяльності в 1925–1928 рр. на теренах так званої “українізації”. Саме ця проблема і є метою нашого дослідження в цій статті. Через розуміння чинників і наслідків дій та кроків Л.М. Кагановича на теренах “українізації” рельєфніше виявляється вся стратегія і тактика московського партійно-державного центру в справі “укорінення” комуністичної влади на українській землі.

У 1930-х–1950-х рр. у радянській історіографії діяльність Л.М. Кагановича в Україні на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У окреслювалась тільки позитивним чином абсолютно з усіх питань. Після відомих подій 1957 р. й усунення М.С. Хрущовим Л.М. Кагановича від влади разом із В.М. Молотовим і Г.М. Маленковим у досить ліберальних радянських історич-